Алхан МӘММӘДОВ

АЗӘРБАЈЧАН ДЕМОКРАТИК РЕСПУБЛИКАСЫ ДӨВРҮНДӘ ӘДӘБИЈЈАТ

Далбадал баш верән ингилаблар Романовлар сүлаләсини лахладараг девирди. Русија тәркибиндәки халглар јаранмыш әлверишли шәраитдән өз милли мәнафеләри үчүн истифадә едәрәк милли мүстәгиллијә чан атмаға башладылар. Баш верән ичтимаи-сијаси вә мә'нәви-психоложи просесләр нәтичәсиндә милли мәнлик шүуру формалашыб милли өзүнүдәрк сәвијјәсинә чатан белә халглардан бири кими Азәрбајчан түркләри дә мүрәккәб тарихи вә сијаси бир шәраитдә өзүнүн мүстәгил һөкумәтини — Азәрбајчан Демократик Республикасыны јарада билди. 1918-чи ил мајын 28-дә е'лан едилиб, 1920-чи ил апрелин 28-дәк јашајан бу республика Азәрбајчан халгынын тарихи, сијаси вә мә'нәви-психоложи һәјатында силинмәз из бурахды. Һәмин изләр о дөвр әдәби-бәдии фикир нүмунәләриндә дә дәрин нахышлар ачды.

Һәмин дөврдә Азәрбајчан Демократик Республикасыны һәм дахили мүхалифәтчи гүввәләр, һәм гоншу халглар, һәм дә бејнәлхалг империализм јыхмаға чалышсалар да, онун мүдафиәчиләри, тәрәфдарлары да тапылды ки, милли һөкумәт бу имканлардан бачарыгла истифадә етмәк үчүн өзүндә күч вә бачарыг тапа билди. Халгын өзүндә тапа билдији бу күч вә бачарыг дөврүн әдәби-бәдии фикриндә даһа габарыг әкс олунмагдадыр.

Сонракы илләрдә — совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан Демократик Республикасынын тарихи, әдәби-мәдәни һәјаты, игтисадијјаты, дөвләт гурулушу вә с. чох өтәри вә биртәрәфли ишыгландырылмышдыр. Әслиндә бу ишә «јухарылар» имкан вермәмишләр. Демократик республика дөврүнүн әдәби-бәдии вә ичтимаи-мә'нәви һәјатындан «бәһс едән» өтәри гејдләрдә белә бу дөвр милләтчилик әһвал-руһијјәли, натурализм вә пантүркизм кими јарлыгларла «бәзәдилмишдир». Дөврүн әдәби-тарихи вә ичтимаи-сијаси материаллары илә јахындан танышлыг исә бу мүнасибәтләрин биртәрәфли, гәрәзли вә ифратчылығыны үзә чыхардыр. Мә'лум олур ки, халгын милли мәнлик дујғусу, өз көкүнү ахтармаг мејли әсассыз олараг милләтчилик вә пантүркизм кими сәчијјәләндирилмишдир.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, өлкә һәјатында кедән сијаси вә мә'нәви-психоложи тәбәддүлат, бир чох халглар кими, азәрбајчанлыларын да милли мәнлик шүур вә психолокијасынын јаранараг формалашмасына әһәмијјәтли дәрәчәдә тәкан верди. Халгын тәрәггипәрвәр хадимләринин мәгсәдјөнлү вә ардычыл фәалијјәт вә чарпышмалары да бу ишдә аз рол ојнамады. Халгын милли өзүнүдәрки ичтимаи-сијаси вә ингилаби дәјишикликләр дөврүндә даһа да јүксәлди. Бу дөврдә артыг бејнәлмиләл чәбһәдә дөјүшән һәр бир милләтин бејнини, бүтүн варлығыны мәшғул едән әсас фикир бу чарпышмалардан онун өз халгы вә јурдунун нә дәрәчәдә мәнфәәтбәрдар олмасы мәсәләси иди. Одур ки, ичтимаи-сијаси вә милли-мә'нәви чарпышмалар јолунда һәр бир халгын гүввәт алачағы әсас мәнбә мәнсуб олдуғу көкүн, сојадын тарихи јолудур. Чүнки кәнч нәслин тәрбијәсиндә ән тә'сирли васитә онун әчдадларынын кечиб кәлдији јолун шанлы вә ибрәтамиз сәһифәләринин јенидән варагланараг кәнч нәслә һәмин руһун тәлгин едилмәсидир. Бу еһтијач истәр-истәмәз милләтин өз тарихинә мүрачиәтини зәрурәт кими гаршыја гојур. Тәсадүфи дејил ки, Ум Күлсүмүн «Еј түрк оғлу» ше'риндә охујуруг:

Еј түрк, сән еј гәһрәман, јикит оғлу Туранын!
Шанлы, јүксәк бабанын өкүдүнү унутма.
Сән дә јүрү о јолу.

Өзүнүн кәнч охучусуну улу бабасынын шанлы тарихинә нәзәр салараг ондан ибрәт алмаға чағыран шаирин изләдији үлви мәгсәд халгын өзүнүдәркинә тәлгини күчләндирмәкдир. О дөзә билмир ки, бу чүр шанлы кечмишә малик бир халгын варисләри әчдадындан хәбәрсиз олараг јад өлкәләрин гаршысында әсил-нәчабәтсиз бир варлыг кими бојун бүкүб бүзүшсүн. Чүнки өз гүдрәтиндән бихәбәрликдән доған јазыглыг милләти лабүд учурума вә мәһвә сүрүкләјир. Јүз илләрчә давам едән бу рәзаләтдән гуртармаг үчүн анчаг мүбаризә, өзү дә әсил чәнкавәр мүбаризәси тәләб олунур:

Јүз јилләрчә әзилдин, ајагландын, јетишәр;
Јүз јилләрчә һычгырдын, дујулмады һеч сәсин.
Шимди һајгыр вә бағыр битмәмишкән нәфәсин.

Демәк, мүәллифә тә'сир едән бир дә одур ки, «мәдәни чаһанварлар» јүз илләрлә өз јыртычы хисләтләрини кизләтмәк үчүн бизи даима вәһши адландырыб ләјагәтимизи тәһгир едәрәк өзүмүзү сојублар. Өз милли варлығыны дәрк едән бир халг үчүн исә бундан ағыр тәһгир олмаз. Одур ки, гәһрәман тарихи әдаләтсизлијин әвәзини анчаг амансыз интигамла, дүшмәни хар вә зәлил етмәклә алмағын зәрурилијини дәрк едир. Чүнки бунсуз, бу чарпышма вә гәләбәләрсиз «түрк бајдағы көј үзүндә парылдамаз».

Әлбәттә, апарылан ағыр вә шанлы мүбаризәдә тәкбашына галиб кәлмәк чәтин оларды. Буну дәриндән дәрк едән мүдрикләримиз халгы өзүнүн әсил көкү үзәриндә сых бирлијә чағырыр. Бу чәһәтдән Абдулла Шаиг Талыбзадәнин «Марш» ше'риндән кәтирилән ашағыдакы мисралар марағлыдыр:

Бирләшәлим, түрк оғлу, бу јол милләт јолудур,
Үнлә, зарла, шанла тарихимиз долудур.

Түрк халгларыны бирлијә чағыран шаирин ишыглы кәләчәјә инамыны артыран үмдә сәбәбләрдән бири Туран бајрағынын өз јериндә мөһкәм бәргәрар олмасыдыр. Көрдүјү үрәкачан мәнзәрәләрдән алдығы тәәссүратдан доған гәнаәтләр ашағыдакы мисраларда емосионал тә'сирини һисс етдирмәкдәдир:

Далғаланыр үстүмдә шанлы Туран бајрағы,
Аловланыр гәлбимдә «Әркәнокон» очағы.
Һајды, јола чыхалым, һагсызлығы јыхалым,
Туранда күн доғунча зүлмәтлә чарпышалым!
Арш ирәли, ирәлидә чәннәт киби чәмән вар,
Күнәш орда һәп доғар, сәадәт орда парлар.

Түрк фиргәси Мүсават,
Ачалым гуш тәк ганад.
Сарылыб һүрријјәтә
Булалым шанлы һәјат.

Көрүндүјү кими, милли мүбаризә һәм дә сијаси мәзмун кәсб едир. Шаир бу мүбаризәнин уғурларыны конкрет бир партијанын — Мусаватын әтрафында сых бирләшәрәк һүрријјәтә сарылыб шанлы һәјат гуручулуғуна доғру гуш тәк ганад ачмагда көрүр.

Тәһлилә чәлб етдијимиз бәдии нүмунәләрдә индијәдәк «пантуранизм» адландырылан руһун дујулмасы тәбии олмагла мәһдуд вә биртәрәфли характер дашымыр. Чүнки, о дөврдә биринчи дүнја мүһарибәси сона јетмәкдә иди. Бу дөвләтләрарасы мүһарибә, һәм дә милләтләрарасы мүбаризә олмагла сијаси вә идеоложи характер дашыјырды. Мүһарибә өз дағыдычы тә'сирини тәкчә игтисади јох, һәм дә сијаси вә милли-мә'нәви һәјата көстәрирди. Дағылан көһнә моделләрин јениси илә әвәз олунмасы просесиндә һәр милләт өз варлығына јенидән вә даһа ајыг көзлә бахараг һадисәләрдән реал нәтичә чыхармаға чәһд едирди. Түркдилли халгларын милли өзүнүдәрки, тәбии ки, онлары бирбиринә доғру чан атмаға сөвг едирди. Чүнки бу заман һәм дә дүнја халглары арасында ким-кими мәсәләси кәскин гојулараг, милли вә сијаси мәнафеләр гәтијјәтлә үз-үзә дајанмышды. Һадисәләрин инкишафы түркдилли халгларын сых бирләшмә мејлинин һаглы јарандығыны тәсдиг етди. Белә ки, һәр бир сијаси партија гаршысында биринчи нөвбәдә, милли мәнафе дурдуғу мә'лумдур. Милли мәнафе уғрунда мүбаризәдә исә һәр һансы бир халгын дикәр халгларла мәнафе бирлији вә гаршыдурмасындан ирәли кәлән гаршылыглы јахынлашма вә зиддијјәти лабүддүр. О дөврдә халглар арасында милли мәнлик шүуру, милли өзүнүдәрк күчләнәрәк һәр кәсдә өзүнүтәсдиг руһуну габарыглығы илә үзә чыхармышды. Бу һал да һәр милләтин кечдији тарихи-ичтимаи вә милли-мә'нәви тәрәгги јолунун характери илә мүәјјәнләшир. Гәдим вә шанлы тарихи инкишаф јолу илә сабитгәдәм олан түркдилли халглар тарихин бу гарышыг вә һәлледичи анларында даһа чох өз көкү әтрафында сых бирлијә чан атараг гуртулушу бу етник вә сијаси-ичтимаи вә милли-мә'нәви јекдилликдә көрүрдү. Бу бирлијин бәһрәси исә тарихи сынаглардан заман-заман үзүәғ чыхмышдыр.

Сијаси, игтисади вә идеоложи мүбаризәнин бәһрәсини һәр милләтин даһа чох дадмаға чалышмасы шәксиздир. Русијада сосиалист ингилабы гәләбә чалдығы бир дөврдә фүрсәтдән истифадә едиб өз дөвләтләрини јаратмаг истәјән дикәр халглар мәгсәдләринә чатмаг үчүн Азәрбајчаны да тарих сәһнәсиндән силмәјә чан атырдылар. Кәскин сијаси вә милли-мә'нәви мүбаризә дөврүндә азәрбајчанлыларын түркләрдән көмәк диләмәси тәбии иди. Дағыдычы рус вә ермәни тәзјигини тәкбашына дәф етмәк чох чәтин иди. Она көрә дә көмәк үчүн Түркијәјә мүрачиәт олунду. Чүнки, сијаси мәгсәдләр күдән дүшмән партијалар Азәрбајчаны јер үзүндән силмәк үчүн ән гаты вәһшилији дә һејрәтдә гојан бир чылғынлыгла азәрбајчанлылары гырыр, евләрини јандырыр, онларын намусларыны, милли-мә'нәви ләјагәтләрини һәгарәтлә тапдалајырдылар. Мәсәләни мүрәккәбләшдирән чәһәтләрдән бири дә гаршы тәрәфин һәртәрәфли тә'мината малик олмасы, азәрбајчанлыларын исә әлијалынлығы иди.

Түркләрин азәрбајчанлыларын көмәјинә кәлмәси халгымызын үмид гығылчымларыны даһа да шө'ләләндирди, дүшмәнин мәһвинә инам күчләнди. Түркләр Азәрбајчан милли ордусунун формалашмасына да әлләриндән кәлән көмәји едирдиләр. Артыг һәр аддымда зәфәр чалан Азәрбајчан халгынын бәдии мәдәнијјәтиндә онун руһ јүксәклији, чошгунлуғу габарыглығы илә көрүнүр. Ону да дејәк ки, түрк ордусу илә биркә Түркијәнин мәдәнијјәт хадимләри, о чүмләдән шаир вә әдибләри дә Азәрбајчана кәләрәк өз ган гардашларынын хошбәхт кәләчәјини даһа рөвнәгли етмәк үчүн бачардығыны әсиркәмирди. Одур ки, түрк ордусунун гәләбәләрини, онун Гафгазы азад етмәсиндән доған севинч вә ифтихарын бәдии әксини азәрбајчанлы мүәллифләрлә јанашы түрк шаир вә әдибләринин дә әсәрләриндән көрүрүк. Мәсәлән, Ибраһим Шакирин «Түрк ордусуна» ше'риндә түрк ордусунун гәләбәләри алгышланараг, онун һәмишә гүдрәтли олмасы арзуланыр. Ариф Үрфан Гараосман «Түрк дујғулары. Гафгаз түркләринә. Күл вә севин» ше'риндә Гафгазы, онун көзәлликләрини вә зәнкинлијини вәсф етмәклә бәрабәр мүәллиф билдирир ки, бу көзәл дијары биз кәлиб азад етдик. Мүәллиф өз ишини бу ифтихарла битирмир. Онун «Түрк дијары. Гафгаз түркләринә» силсилә ше'ринин 2-чиси «Артыг ојан» адланыр. Бу ше'рдә Ариф Үрфан Гараосман әввәлки фикрини давам етдирәрәк азәрбајчанлы кәнчләри һәр шеји әлләринә алыб өз јурдларынын сәадәти кешијиндә сајыг дурмаға, һеч бир заман сајыглығы әлдән вермәмәјә чағырыр. Бурадан да көрүнүр ки, түркләр Азәрбајчана истилачылыг, һекемонлуг мәгсәди илә јох, өз ган гардашларынын дардан гуртармаларына көмәк көстәрмәк үчүн кәлмишдиләр. Онлар бәшәри борчларыны вериб өз јурдларына дөндүләр.

Мәһәммәд Әминбәјин «Ордунун дастаны» әсәри өз әһатәлилији, тарихә ајыг бахышы вә бу бахышын фонунда түрк халгларынын јенилмәзлијинә, мүдриклијинә, мәрдлијинә, гәдимлијинә, тарихи вә мүгәддәс ән'әнәләринә малик олмасына вә с. дәрин инамы вә милли гүрур һиссинин габарыглығы илә диггәти чәлб едир.

Өз халгынын әзәмәт вә вүгарындан, үлвилик вә мүдриклијиндән ифтихарла бәһс едән шаир бу мәзијјәтләрин тарихин улу сынагларындан кечәрәк, дурула-дурула мөвчуд сәвијјәјә чатмасы һагда јазыр:

...Милләтләри өлдүрмәјән фәзиләтләр јенә бизд ә;
Сөздә сәбат, ишдә әзм, сәбр бизим гөвмүмүздә;
О чаһанкир оғузлары
Фатеһ јапан чәсарәтләр бизим әркәк руһумузда;
О гәһрәман јавузлары
Галиб едән итаәтләр бизим јикит ордумузда.

Бүтүн бу тәсвирләр бир даһа көстәрир ки, түрк халгларынын көкү, гајнаглары дәрин вә сағламдыр. Она көрә һеч бир гүввә онун јенилмәзлијини сындыра билмәз.

Мүәллифин бу поетик гәнаәти һәјатда бир даһа тәсдиг олундуғу үчүн даһа гүввәтли тә'сир бурахыр. Шаир өз гәнаәтләринин реал тәсдиги — дүшмәнин бир даһа биабырчасына мәғлубијјәти һагда фикрини белә јекунлашдырыр:

Бу чәнк түркүн залымларла көрдүјү бир һесабыдыр,
Силаһилә әсарәтә,
Гәзәбилә интигама, намусилә һәгарәтә,
Зәфәрилә һирсә, кинә вердики бир чавабыдыр.

Азәрбајчан әдиб вә шаирләри дә өз түрк гардашларындан аз севинмәјәрәк чыхдығы азад күнләрин севинчини мәсләкдашлары илә бөлүшүрдүләр. Бу чәһәтдән кәнч шаир Чавадын (Әһмәд Чавадын) «Рөјасыны көрмүшдүм» ше'ри диггәтәлајигдир. Халг вә вәтәнин

ағ күнләрини вәсф едән шаир өз елинин түкәнмәз мадди вә мә'нәви сәрвәтә малик олдуғундан доған бир инамла бу хош күнләрин рәјасыны габагчадан көрдүјүнү билдирирди. Шаирин «Ордумуза әрмәған. Еј әскәр» адлы башга бир ше'риндә исә мәзлумларын имдадына јетишән шанлы ордунун сүнкүсү илә гаранлыгылара кәтирилән ајдынлыглар бөјүк руһ јүксәклији илә вәсф олунур:

...Хәлифәнин фәрманына баш әјиб,
Мәзлумларын имдадына јетишдин.
Гаранлыгда сүнкү сана јол ачды,
Сән о јолдан мурадына јетишдин!

Јүрү, јүрү, батан күнәш изинә,
Күлүмсәјир доған күнәш јүзинә.

Шаир, ордунун зәфәрләрини јалныз јүксәк пафосла тәрәннүм етмәклә кифајәтләнмәјиб, онун хидмәтләрини конкрет мисалларла тәсвир едир.

Түрк ордусунун хиласкарлыг јүрүшләриндән дәрин разылыг һисси илә бәһс едән Азәрбајчан әдибләриндән бири дә Мәһәммәдәмин оғлу Салман Мүмтаздыр. О, түрк ордусунун Шәкијә кәлмәси илә әлагәдар һәмин ордунун команданы Нуру пашаја һәср етдији «Өјүн, милләт» ше'риндә өз халгыны шад күн, азадлыг анлары мүнасибәти илә тәбрик едәрәк, әләмли күнләрин даһа архада галдығыны билдирирди:

...Тәфахүр ејлә, еј милләт, мурадын һасил олду,
Даһа әфлакә јүксәлмәз әнину-аһу-әфғанын.
Зијасыз рус зүлмүндән о јүксәк руһун өлмүшдү,
Тутурду шишәјә һәрдәм шәраби-наб тәк ганын.
Гызылкүл тәк ачыл, күл, көр ки, түркүн шанлы ордусу
Рәваг-әршә нәсиб етмиш, Бөјүк Османлы үнванын.
...Бүтүн мүмтаз елләрдән олар түрк милләти Мүмтаз,
Сүрәр бундан сора түрклүк шәрәфли-шанлы дөвраны.

Бу типли нүмунәләри индијәдәк тәһлил едәркән онлары јазылдығы тарихи-ичтимаи шәраитдән ајырараг, мејданачыхма сәбәбләрини арашдырмадан милләтчи, пантүркизм руһлу әсәрләр кими дамғаламышыг. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, халгларын јарыш вә вуруш мејданы олан јер үзүндә түркдилли халглара, о чүмләдән азәрбајчанлылара гаршы, нечә дејәрләр, сәлиб јүрүшү тәшкил олундуғу бир вахтда өз гардашлыг көмәјини әсиркәмәјән түркләрә бу чүр мүнасибәтин олмасы тәбиидир. Реал вәзијјәтдән, бәшәри дујғулардан доған һисләр исә һеч бир рија вә сијасәт, идеолокија танымыр. Тәсадүфи дејил ки, шаир түркдилли халгларын бир чәбһәдә мөһкәмләнмәсиндән разылыг һисси илә белә бир нәтичәјә кәлир ки, бүтүн бу мәзијјәтләри (бирлији, тәәссүбкешлији, икидлији вә с.) илә түркдилли халглар јер үзүнүн бүтүн габагчыл, сечилән халгларынын һамысындан уча олачаг вә түрклүк шәрәфи өз шанлы дөвраныны сүрәчәк.

Хиласкар ордунун бу гәдәр чошгунлугла тәрәннүм едилмәси дә тәсадүфи дејилди. Белә ки, Азәрбајчан Демократик һөкумәтини вә үмумијјәтлә халгымызын ојанмыш милли мәнлик дујғуларыны бешикдәчә мәһв етмәјә чалышан милли дүшмәнләримиз азәрбајчанлылара гаршы ағласығмаз вәһшиликләр төрәдәрәк онун шәрәфини, намусуну, милли гүрур вә ләјагәтини тапдалајыб өлдүрмәк истәјирдиләр. Бүтүн бу вәһшиликләрин бәдии әксини Ариф Үрфан Гараосманын «Түрк дујғулары» силсиләсиндән «Јени әскәрләрә» мүрачиәтлә јаздығы «Бөјүк јол, бөјүк иман» ше'риндә бир даһа көрүрүк. Бурада кәнч әскәрләр анчаг дүшмәнин әли илә мурдарланмыш, јаныб күлә дөнмүш гызларымызын вә онларын руһларынын горунмасы јолунда һәр чүр рәшадәтә һазыр олмаға сәсләнилир. Шаир билдирир ки, әвәзиндә вәтән вә халг, дөвр вә заманә сизи өз мүгәддәс ағушунда бәсләр. Үрәкпарчалајычы вәзијјәтин бәдии әксиндән доған чағырыш даһа тә'сирли сәсләнир:

Дурма, јүрү, гош, бунлары гуртар,
Тәмиз галанлар бәрбад олмасын...
Дүшмән алтында инләјән гызлар
Гуртарсын, артыг фәрјад галмасын...

Бүтүн бу вәтәнпәрвәр чағырышларла бәрабәр шаир өз гәһрәманыны кечдији дөјүш јолунда гаршылашачағы әтүрпәдичи мәнзәрәләр үчүн дә һазырлајыр. Гәһрәман растлашдығы дәһшәтли мәнзәрәләрдән сарсылыб горхмамалы, әксинә, рәшадәт вә мәтанәти даһа да артырмалы вә мөвчуд вәзијјәтин тәкрар олмамасы үчүн даим сајыг олмалыдыр.

Ариф Үрфан Гараосманын «Түрк дујғулары» силсиләсиндән «Рөвшән Әшрәфә» һәср етдији «Чичәкләрлә» ше'ринин идеја-бәдии тә'сир күчү даһа јүксәкдир. Ше'ри охудугча дүшмәнин халгымызын башына ачдығы фәлакәтләрин дөзүлмәзлијини бир даһа көрүрсән.

Чәмәндә кәзән мүәллиф чичәкләрлә мүкалимәјә кирәрәк әввәл онларын рәнкләринин сары олдуғу һалда, нә үчүн инди ал-гырмызыја чеврилмәләринин сәбәбини сорушур. Чичәкләрин вердији чавабын мәнтиги шаири дәһшәтә кәтирир:

—Бу гызыл шеј нәдир?
— Гохла
Бирәр кәрә һәпимизи,
Мајамызы сән дә анла!
Сөјләтмәкдән исә бизи...
Һәр чичәкдән бир гохладым,
Баха галдым һејран-һејран...
Гәриб-гәриб чох ағладым,
Гохујурду һәпси дә ган.

Торпағы ганла суварылыб чичәкләри дә ган рәнкли, ган гохулу олан фәлакәтзәдә бир дијарын өз хиласкарына — түркләрә вә шанлы ордумуза миннәтдарлыг дујғусунун алудәчилијә чатан нәһајәтсизлијинин сәбәбләрини дәрк етмәк чәтин дејил. Бу чәһәтдән Бакынын азад едилмәсинин (15 сентјабр 1918) бир иллији мүнасибәти илә М. Ә. Рәсулзадәнин јаздығы «Һагг јерини тутан күн» адлы мәгаләдән кәтирдијимиз ашағыдакы парча чох мәтләбләри ајдын дәрк етмәк үчүн дә мараглыдыр:

«Азәрбајчан түркү мајысын (мајын — А. М.) 28-дә истиглалыны е'лан ејләмиш, сентјабрын 15-дә гәсәбләр (гәсбкарлар—А. М.) әлиндә инилдәјән пајтахтыны хилас етмишдир. Мајысын 28-и Азәрбајчан чүмһуријјәт тарихинин ибтидаи күнү исә сентјабрын 15-и о ибтида гәдәр гијмәтлидир. Сентјабрын 15-и ваге олмаса, јә'гин ки, мајысын 28-нин ибтидасы бир сәнә дөврәсини көрмәдән интәһаја варар, кедәрди. Бакы Азәрбајчан үчүн садә бир пајтахт дејил, адәтән әфсанәләрдә сөјләнән бир «чан шүшәси» олдуғуну нәзәрә алырсаг, һәгиги истиглал күнүнүн сентјабрын 15-и олдуғуну гәбул етмәлијиз. Мајысын 28-и бөјүк бир һәгг е'лан олунмуш; сентјабрын 15-дә исә бу һәгг јерини тутмуш иди.

«Һәр милләт мүстәгил олараг јаш ја биләр», — дејә дүнјаја гаршы нүмајишләр јапан болшевикләр Бакыјы әлдән вермәк истәмәмишләрди. «Бакы Совет Русијасындан өтрү лазымдыр», — дејә Азәрбајчан демократијасына гәсд етмиш, хошбәхтлијини түрк бәдбәхтлији үзәриндә гуран гүввәләрлә иттифаг башламыш, март һадисәләри илә, башлајараг Бакыда ахыдыглары ган сејлабларилә Азәрбајчан атәш мүгәддәсләрини сөндүрмәк истәмишләрди.

Фәгәт Азәрбајчан түркү там бир мә'јуслуг вә үмидсизлик дәрәчәсинә кәлмиш икән јүзини бөјүк гардашы Османлы түркүнә чевириб истимдад диләмиш, гардаш сәсинин ләббејк сәдасыны ешитмишди.

Бир тәрәфдә болшевик, дашнагсүтун, меншевик, кадет, даһа сонра инкилис, әлавә олараг алман гүввәти, дикәр тәрәфдә исә Түркијә—Азәрбајчан гүввәти гаршы-гаршыја кәлмишди.

«Биринчи тәрәф Бакыјы Азәрбајчандан ајырмаг сурәтилә сијаси бир гәтл ичра етмәк истәјир, дикәр тәрәф исә сон гәтрә ганыны ахытмагла олса да, һаггы јеринә отуртмаг истәјирди...».

Бу өлүм-дирим мүбаризәләриндә Азәрбајчан халгы һаггынын өз јерини тапмасы үчүн Түркијәнин јардымына сон дәрәчә миннәтдар олдуғуну чох көзәл анлајырды. Тәсадүфи дејил ки, Давуд адлы бир шаирин «Азәрбајчан Ордусуна» адлы ше'риндә тәсвир олунур ки, әввәлләр Гафгаз ели өлү кими галыб һәр дәгигә һүчум вә талан көзләдији һалда инди ордумуз дүшмәнә галиб кәләрәк вәтән вә халгы ағ күнә чыхармышдыр. Мүәллиф бу ағ күнләрин вә ордумузун гүдрәтинин әбәдилијини арзулајыр. Мүтәллибоғлу Абталыб исә «Түркүн дәрди» ше'риндә һәјатын чәтинликләрлә долу олмасыны бир даһа јада салараг кәнчлији өз мүгәддәратыны дүшүнмәјә чағырыр. Әкс һалда «әждаһа» ону мәһв едәр.

Тәһлилә чәлб едилән материаллардан да көрүнүр ки, әдибләримиз халгын ләјагәт вә мәнлијини, онун горунмасынын мүгәддәслијини вәсф вә тәрәннүм етмәклә бәрабәр, дүшмәнин амансыз вә гәддарлығыны, даим фүрсәт көзләдијини нәзәрә чатдырыб кәнч нәсли даима сајыглыға чағырырлар. Чүнки вәтәнин сәрвәт вә көзәлликләри дә, кәләчәк дә онларындыр.

Тарихи-ичтимаи шәраитә ујғун олараг әдәбијјатда, о чүмләдән поезијада милли өзүнүдәрк, вәтәнпәрвәрлик, кәләчәјә никбин инам дујғу вә идејасынын тәрәннүмүнә милли мүәјјәнлик вә истиглалын тәнтәнәсиндән доған милли гүрур вә ифтихар һисси дә әлавә олунур. Даһа доғрусу, 1918-чи илин ахырларындан башлајараг бу истигамәт өн мөвгејә чыхыр. Мәсәлән, Әлијусифин «Һөрмәтли Нәсиб бәјә» һәср етдији «Азәрбајчанлыја» ше'риндә охујуруг:

Еј вәтәндаш, бу күн сәнин талејинә
Вичданлары ајдынладан јылдыз тоғур.
Еј гафгазлы, сәнин уча афәтиндән
Бир әбәди сөнмәјәчәк јылдыз тоғур.
...Истиглалын шәргә ишыг сачачагдыр.
Сәнин дәхи милли шуран олачагдыр.

Бу севинч Азәрбајчанын вә онун өвладларынын милли мүстәгиллијиндән доғмагла, һәмин мүстәгиллијин бүтүн шәргә өрнәк олачағы да диггәт мәркәзинә чәкилир. Она көрә ки, азәрбајчанлыларын тутдуғу јол доғру, амалы саф, әгидәси дөнмәздир. Шаир Әһмәд Чавадын «Милли шурамыза. Гардаш», Һүсејн Вәдатын «Диләк» вә б. ше'рләриндә вәтән өвлады тутдуғу һагг јолдан дөнмәмәјә, башыны дик тутмаға, үзкөзүнүн тозуну силәрәк әгидәсинин кешијиндә сајыглыға чағырылыр.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан Демократик Республикасы дөврү әдәбијјаты үчүн тенденсијалылыг, публисистик руһ апарычыдыр. Бу исә заманын тәләбиндән доғурду.

Бу дөврдә өлкәнин игтисади вә сијаси проблемләринин чох вә ағырлығына бахмајараг һәјата, хош сабаһа күчлү инам һөкм сүрмәкдәдир. Бәдбинлик өтәри характер дашыјырды. Мәсәлән, бөјүк маарифпәрвәр романтик шаиримиз Әбдүлсәлимзадә Мәһәммәд Һади «Һәјати-һазирәмизин илһамлары» ше'риндә бәшәр өвладынын бу әндишәли вурһавурла, «бу тәбиәтлә кәмалата мүвәффәг» ола билмәјәчәјиндән нараһатлыг кечирирсә, аз сонра гәләмә алдығы мәгаләјә «Үмид илә јашајын!» башлығыны гојараг, дүнја һадисәләрини, ичтимаи просесләри тәһлил едиб белә бир мәнтиги нәтичәјә кәлир ки, ишыглы кәләчәк узаг дејил вә халг она үмидлә бахмалыдыр. Бунунла, бәрабәр, шаир баша дүшүрдү ки, һәмин хошбәхт күнләрә әбәди саһиб олмаг үчүн дүнјанын елми-техники билик хәзинәсинин уғурларыны мәнимсәмәк лазымдыр. Зәнкин мадди вә мә'нәви сәрвәтә саһиблик һаггыны исә идракын, елмин вә сојуг ағылын күчүнә архаланмагла алмаг олар. Бунсуз күчсүзсән вә гүввәт, гүдрәт саһибләринин ајаглары алтында галмаға мәһкумсан. Һәмин гәнаәтин бәдии ифадәсини онун «Вахтын сәси вә һәјатын сөзү» ше'риндә бу чүр көрүрүк:

Елмин, һүнәрин, мә'рифәтин варса, бујур кәл,
Јохса, бу һәјат аләминә олма бир әнкәл!
...Бундан белә дүнја бөјүк үрфанлы әр истәр!
Сән дә јашамаг истәр исән, билкини көстәр!

Шаирин бүтүн бу гәнаәтләри һәјатын өзүндән доғурду. Тәсадүфи дејил ки, Азәрбајчан Демократик Республикасыны вә һөкумәтини бејнәлхалг аләм о шәртлә гәбул едирди ки, Азәрбајчан халгы һәм дә өзүнү мүстәгил шәкилдә идарә етмәјә физики, әгли вә мә'нәви чәһәтдән һазыр олсун. Гәрб дүнјасы бу халгын милли мүстәгиллијини танымаг јолунда онун мәдәни вә әгли сәвијјәсинин ашағы олмасы иддиасыны да бир бәһанә кими ирәли сүрүрдү. Одур ки, милли дүшмәнләримиз халгын әгли вә мәдәни сәвијјәсинин фактик көстәричиләриндән олан милли университетин ачылмасына һәр чүр манечилик көстәрирдиләр. Ачыг көзлү тәрәггипәрвәр хадимләримиз буну дәриндән дәрк етдикләри вә халга сәвијјәли милли кадрлар һазырламағын, онун кәләчәк һәјатынын тәрәггиси вә мөһкәмләнмәси үчүн, вачиблијини баша дүшәрәк бу јолда да гаршыја чыхан манеәләри әзмлә дәф едирдиләр. Мәсәлән, көркәмли полиглот алим, аловлу публисист вә ичтимаи хадим Мәһәммәдаға Шаһтахтлы «Азәрбајчанда дарүлфунун» мәгаләсиндә бу мүнасибәтлә јазырды: «Нәјчүн биз һүрр-әфкар олдуғумузу тәчәлла етдирмијәлим? Бәли, биз ичтимаијјәтдә һүрријјәти-әфкар саһибләријиз. Вә мадам ки, бөјләјиз Авропа масштабында мүтләг гејри-мәһдуд олан һүрријјәти-әфкар үзәринә мүәссис бир дарүлфүнүн ачмалыјыз ки, бу дарүлфүнунумуз һүрријјәти-әфкарчы олдуғумузун дәлили-фе'лиси олуб бизим истиглали-сијасимизә тохунмаг үчүн авропалыларын әлиндән сиз һүрријјәти- әфкарчы дејилсиниз, сизә истиглал верәмәјиз бәһанәсини алсын.

Беләликлә, бәдхаһларымызын төрәтдикләри сүн'и манеәләрә бахмајараг, 1919-чу илдә Бакыда Азәрбајчан халгынын илк милли университети ачылды. Бу тарихи-мәдәни һадисәдән хејли әввәл исә Гори мүәллимләр семинаријасынын Азәрбајчан (татар) шө'бәси көркәмли алимимиз Фиридунбәј Көчәрлинин рәһбәрлији алтында Газаға көчүрүләрәк мүстәгил Газах Мүәллимләр семинаријасы кими фәалијјәтә башламышды.

Әдәби «Јашыл гәләм» дәрнәји ејни заманда халг руһунун әвәзсиз ифадәчиси М. Ә. Сабирин «Һопһопнамә»синин нәшри мәсәләсини гәрара алараг бу ишин ичрасы үчүн гәзет васитәси илә шаирин вәрәсәләриндән ичазә истәјир. Аз сонра Сабирин вәрәсәләринин гәјјуму Әшрәф Сәфәровун имзасы илә јазылан «Изһари-тәшәккүр» мәктубунда вәрәсәләрин бу ишә разылыглары вә тәшәккүрү билдирилирди. «Јашыл гәләм» әдәби дәрнәјиндә шаир вә јазычыларын һәјат вә јарадычылыглары һагда мә'рузәләр охунур, јени гәләм мәһсуллары илә бәрабәр јарадычы зијалыларын сырасыны вахтсыз тәрк етмиш Аббас Сәһһәт вә башгаларынын гејри-мәтбу әсәрләри дә охунуб мүзакирә едилирди.

Бундан башга, милли һөкумәт јүксәк ихтисаслы милли кадр јетишдирмәјин гајғысына да хүсуси диггәт јетирәрәк зијалы чаванларын чохуну тәһсилини даһа да тәкмилләшдирмәк үчүн харичә охумаға көндәрди. Бүтүн бу тәдбирләрин әкс-сәдасы өз бәдии әксини поезијада да тапырды. Мәсәлән, Ә. Н. имзалы бир шаирин Чејһунбәј Һачыбәјлијә итһаф етдији «Кетмә» ше'риндә гардаш вә јахын дост ајрылығындан доған мә'јуслугла бәрабәр мүәллиф далғалардан хаһиш едир ки, гәһрәманыны инчитмәсин. Јенә һәмин мүәллифин «Улу дағ» ше'риндә өз јурдуна үрәкдән бағлы олуб ондан, мүвәггәти дә олса, чәтинликлә ајрылан вәтәндашын үрәк чырпынтылары дујулур. Јола дүшдүјү сәфәрин мәчһуллуғу бу вәтәнпәрвәри нараһат етсә дә, о, вәтән гаршысында бојнуна дүшән вәзифәни јеринә јетирмәли олдуғуну дәриндән дәрк едир. Вәтәнинә, елинә бағлылығын, онун гаршысында мүгәддәс борчлулуғуну баша дүшдүјү үчүндүр ки, гәһрәман мәчһул сонлуглу сәфәргабағы өз јурдундан һаллаллыг истәјир.

Милли гуртулушдан доған севинч көзгамашдырычы тә'сирини она көрә тез «итирди» ки, халг бу азадлыг вә истиглалијјәтин әлдә сахланмасы үчүн әмәли тәдбирләр көрмәјин, вәтәни горумағын вачиблијини дәрк едир вә өзүнү сәфәрбәр едирди. Одур ки, һәмин күнләрдә Вәтән үнванлы әсәрләр тез-тез көрүнмәјә башлајыр. Мәсәлән, Р. Әфәндизадәнин «Вәтән» ше'риндә белә бир идеја тәлгин олунур ки, Вәтәни горумаг һәр бир вәтәндашын борчудур. Чүнки орада ата-бабаларымыз јатыр. Әкс һалда кәләчәк нәслин нифрәтинә һәдәф оларсан.

Һәмин күнләрдә чап олунан әсәрләр ајры-ајры мүәллифләрә мәхсус олса да, санки бир идејанын, ејни мәгсәдин сыраланан пилләләридир. Бу да тәбиидир. Чүнки тарихи-ичтимаи шәраитә ујғун олараг үмуммилли-мә'нәви просес ваһид организмдә баш верирди. Азәрбајчан милли мәнлик шүуру бир там һалында формалашдығы үчүндүр ки, онун ајры-ајры фәрдләринин принсипиал мәсәләләрдә мөвгеләри бир-бирини тамамлајырды. Бу чәһәтдән јухарыдакы ше'рлә ејни күндә, ејни гәзет нөмрәсиндә Мәһәммәд Әмин имзалы «Вәтән гәһрәманларына итһаф» ше'ри мәнтигчә санки «Бир азәрбајчанлы гадынын ушағына лај-лај демәси»нин давамы кими сәсләнир; дүнән бешији башында лај-лај чалынан ушаг артыг бөјүјүб. Инди ону дөјүшә јола салан валидејн она белә дејир:

Һајды, јаврум, бән сәни бу күн үчүн доғурдум;
Хамырыны јикитлик дујғусујла јоғурдум.
Түрк өвлады одур ки, јурду олан торпағы
Ана әрзи биләрәк јад ајағы басдыртмаз.
Бир јабанчы бајрағы
Азан сәси дујулан һеч бир јердә асдыртмаз.
Кет, өвладым, јилләрчә оғулсуз галајым,
Шу јаралы гәлбимә гара дашлар чалајым!...
Һајды, оғлум, һајды, кет,
Ја гази ол, ја шәһид!..

Дағ силсиләси јарымчыг олмадығы кими, вәтән өвладынын өз јурду үчүн бөјүјүб онун кешијиндә бир әр дәјанәти илә дајанараг бәд көзләрә ох санчмасынын поезијада бәдии әкси дә јарыда гырылмыр. Ум Күлсүмүн «Чәкил, дәф ол!» ше'ри вәтән үчүн бәсләнән өвладын јенилмәз түрк милли мәрданәлијинин поетик тәнтәнәси кими сәсләнир. Дүшмән үзәринә јеријән әр оғлу она бу чүр мејдан охујур:

...Бән дә чәнкә кирдим, чидалы көрдүм,
Көк јүзинә бахдым, һилалы көрдүм,
Сәни јох, о көзәл чамалы көрдүм,
Јадлара алдыртмам көзәл вәтәни.

Гәһрәман она јенилмәзди ки, о көзүнү әсарәтдә јох, азадлыгда ачыб. Онун көзү көрдүјү илк сима којдә азадә кәзән һилалдыр. Одур ки, әсирлик, јазыглыг һисси онун руһуна јаддыр. Бурада гәһрәмана артыг өз дүшмәни конкрет олараг бәллидир:

Еј бузлу шималдан гопан рузикар!
Тохунма гәлбимә; атәши парлар.
Сагын, кәлмә, сәни нәфәсим боғар,
Дәф ол, вәтәнимдә көрәмәм сәни...

Милли гәһрәман горудуғу вәтәнин гәдир-гијмәтини чох көзәл билир. Бу чәһәтдән Әли Шөвги вә Бәдрәддин Сејидзадәнин «Вәтәним» үнванлы мүшаирәләри марагдлыдыр. Һәр ики мүәллифин әсәриндә вәтән вәсф олунур. Бу чүр зәнкин вә көзәл бир дијарын башы үзәриндә онун өз милли символу олан бајрағын далғаланмасы вәтәндаш-шаирин гәлбини фәрәһлә долдурур вә о, һәмин бајрағы гәлбән вурулдуғу севкилисинә тај тутур; Ашиг үчүн онун севкилиси нечә мүгәддәс вә севимлидирсә, милли бајраг да еләдир. Бу овгаты Чәфәр Чаббарзадәнин (Ч. Чаббарлы) ше'рләриндә габарыглығы илә көрмәк мүмкүндүр. «Азәрбајчан бајрағына» јаздығы «Севдиким» ше'риндә охујуруг:

Рәмуз илә дөрд бир јана ишыг сачмаг истијир,
Ара-сыра тәпрәнијор, јүксәк учмаг истијир.
Голларилә түрк елләрин бүтүн гучмаг истијир,
Јашыл донлу, мави көзлү, ал јанаглы севдиким.

Шаири илһамландыран, ону севкилисинә даһа дәриндән бағлајан бу севкилинин нәинки тәкчә Азәрбајчанын, бүтөвлүкдә туран елинин руһуну охшамасы, голлары илә түрк елләрини гучмаға чалышмасыдыр. Һәр бәндин сонунда тәкрарланан «Јашыл донлу, мави көзлү, ал јанаглы» ифадәләринин садәчә тәшбеһ олмадығы һәмин ше'рдән чәми дөрд күн сонра дәрч етдирдији «Азәрбајчан бајрағына» ше'риндә Ч. Чаббарзадә (Ч. Чаббарлы) бүтүн габарыглығы илә ачыр. Өз севкилисини даһа јахындан вә көз долусу сејр едәрәк конкрет нәтичәјә кәлмәк истәјән ашигин гәнаәтләри беләдир:

Көлкәсиндә Ај әкилиб бу көзәли гучмада,
Гучашараг севдикимлә јүксәкләрә учмада.
Шу көрүнүш бир ананын шәфгәтинә охшајыр,
Дүшүндүкчә тујғуларымы, вичданымы охшајыр.

Ашигин севкилиси чичәкдән дә, отлардан да учадыр. Чүнки о, улдузлардан да, һилалдан да јүксәкдә дајаныб. Әслиндә бу јүксәклик ашигин идеалынындыр. О, өз идеалынын көркәминдән, әзәмәт вә вүгарындан вәчдә кәлмәклә бәрабәр алудәлик бурулғанына дүшмәјиб һәмин идеалын маһијјәтини, рәнкләрин, ај вә улдузларын бир јерә топланмаларынын, «гурултај»ынын нијјәтини ачмаға чалышыр:

Бу ај, јылдыз, бојаларын гурултајы нә демәк?
Бизчә бөјлә сөјләмәк:
Бу көк боја көк моғулдан галмыш бир түрк нишаны.
Бир түрк оғлу олмалы.
Јашыл боја исламлығын сарсылмајан инамы,
Јүрәкләрә долмалы.
Сәккиз учлу шу јылдызда сәккиз һәрфли «Од јурду.»*
Әсарәтин кечәсиндән фүрсәт булмуш гуш киби,
Сәһралара учмушдур.
Шу һилалда түрк билкиси дүзкүн севки нишаны.
Јурдумузу гучмушдур.

Өз севкилисинин әзәмәт вә гүдрәтиндән, көркәмин-

***Од јурду сөзү әрәб әлифбасы илә (   ) сәккиз һәрфдән ибарәтдир.**

дәки әламәтләр топлусунун мә'на дәринлији, түрк инам вә тәфәккүрүнүн рәмзләри ашиги даһа да мәфтун едир. Чүнки, бүтүн бунлар јад руһ дејил, түрк милли шүурунун идеалынын рәмзидир. Она көрә ашигдә белә бир инам баш галдырыр ки:

Јүрәкимдә бир диләк вар о да доғру кәсилсин,
О күн олсун бир көк бајраг Туран үстә асылсын.

Бу арзу да ајры-ајры фәрдләрин үрәјиндән кечмир. Халгын өз сојкөкүнә гајыдышынын, бу сојкөк әтрафында сых бирләшмәк чәһдинин нәтичәси олан бу арзунун архасында бир вәтәндаш нараһатлығы да дујулур. Һәмин һәсрәт вә нараһатлығы Чәфәр Чаббарзадә «Салам» ше'риндә («Мәһәммәдзадә Мирзәбала гардашыма төвһә») ифадә едир.

Ашигин өз јарына јетирмәк истәдији јаjлығын әламәтләринә диггәт јетирдикдә бу интизар көзләрин, һәсрәтли үрәкләрин арзусунун азадлыг вә истиглалијјәт, өзү дә үмумтүрк истиглалијјәти олдуғуну көрмәмәк олмур. Чүнки бу јаjлыг әслиндә улдузлу, көј тачлы, үстү ајпаралы ал бајрагдыр:

Јылдызлы бәз, көк тач, үстү ајпара,
Бир ал јаjлыг верим, јетирин јара,
Дурналар, дурналар, биздән дүбара
Туран елләринә салам сөјләјин.

Бу һәсрәтин узанмасы, өзү дә һадисәләрин ашигин диләкләринин хилафына доғру истигамәт алмасы онун үрәјини парчалајараг аһыны әршә бүлэнд едир. Бу чәһәтдән Чавадын «Истамбул» ше'ри характерикдир.

Кетдикчә поетик идеалын үнваны конкретләшмәклә бәрабәр, көрүндүјү кими, һадисәләрин кедишинә ујғун олараг поезија рүбабы каһ гајғылы, каһ шән, каһ да кәдәрли нотларда сәсләнир. Лакин бүтүн анларда үмуммилли гүрур вә никбинлик, дөјүшкәнлик, әјилмәзлик вә с. апарычы лејмотивләр олур. Буну газахлы ашыг Исрафилин «Дағлар», Дәрдли шаирин «Јүрәкләр»ә вә башга ше'рләриндә габарыглығы илә көрмәк олур.

Шаир өз гәһрәманыны гуру, бош шүарлара ујмагданса, сағлам голларла вәтәни горумаға чағырыр. Чүнки шүарлар ону боғараг әлини ишдән сојудур. Вәтәндаш гәһрәмана башыны уча тутмаг төвсијә олунур. Она көрә ки, онун тутдуғу јол һагг јолудур, доғрудур. Доғру јолун јад әлләрлә әјилиб мурадланмасына исә һәр чүрә јол вермәк олмаз:

Бағладынса көнлүнү
Севдикијин телинә,
Гојма бир јад сарылсын
Онун инчә белинә.

Бу һисс әсил түрк милли тәфәккүрүнүн мәһсулудур. Һәмин тәфәккүрүн дәрин инамына көрә ағыр, фыртыналы анлар тезликлә өтүшәрәк сәма ајдынлашачагдыр.

Мәһз бу севки вә инам түрк, Азәрбајчан милли тәфәккүрүндән горхаглыг, үмидсизлик һиссини узаглашдыраpaг, онун никбинлијини вә јенилмәзлијини, әјилмәзлијини мајаландырыр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, 1919-чу ил сентјабрын 15-дә Бакынын азад олунмасынын бир иллији тәнтәнә илә гејд едилмишди. Һәмин күн халг онун бу хош күнү уғрунда чанындан кечән шәһидләрин мәзарыны зијарәт едәрәк орада одлу чыхышлар етмишдиләр. «Јашыл гәләм» әдәби дәрнәји тәрәфиндән чыхыш едән кәнч шаир Әһмәд Чавад билдирмишди ки, о вә гәләмдашлары илһамларынын бүтүн күчүнү бундан сонра да халгын үрәјиндә азадлыг вә истиглалијјәт абидәсинин даһа әзәмәтлә учалмасына, бу инамын күчләниб рөвнәгләнмәсинә сәрф едәчәкләр.

Кечирилән бајрам тәдбирләри вә баш верән ичтимаи-милли вә мә'нәви просесләри, кәләчәк вәзифәләри тәһлил едән М. Ә. Рәсулзадә «Гуртулуш күнү» мәгаләсиндә јазырды: «Мәтбуатын, әдәбијјатын милләтин гәлбиндә миллијјәт вә истиглал тохуму сачан бир әмәл олдуғу мә'лумдур. Фәгәт имди анлајырыз ки, бир алај әскәрин милли нәғмәләрлә өтәрәк бир дәфәлик кечиши мәтбуатын он сәнәлик пропаганындан — әһали үзәринә даһа бөјүк бир тә'сир бурахыр.

Кәнч шаиримиз шүһәданын мәзары үзәриндә әһд едирди ки, кәнди нәшидәләрилә әдиб вә мүһәррирләримиз милләтин јүрәкләриндә абидәләр тикәчәк. Шүһәдајы унутмајачаглардыр.

Өз чүмһуријјәтиндә өз әскәрләринин рәсм-кечидини, өз һөкумәти, өз рәчали васитәсилә гәбул едән, өз ордусунун өз ченераллары, өз забит вә өз нәфәрләриндән тәшкил етдикини халг бир јил әввәл јә'с вә һәрмәналарла басыг олан гәлби бу јил о гәдәр ачылмыш ки, руһунун тәрчүманы олан шаирләр артыг гәсиг декил, фәсиһ вә бәлиғ бир лисанла она гаршы әрзи-әфкар едә биләрләр.

Әввәт, еј милләтин лисанүл гејби олан шаирләр, әдибләр, милләтин әмәлләрини, үлви нијјәт вә мәгсәдләрини охшајыныз, кәндисинә милләт севкиси, вәтән мәһәббәти, һүрријјәт ешги тәлгин единиз. Кәнч ордумуз бу үлви тохумларын сачылачағы јурдумузу горујачаг, о бөјүк дујғуларын зәрфини тәшкил едән көксләри габартдыгча габардачагдыр.».

Тәһлилә чәлб етдијимиз бәдии нүмунәләрә, онлардан кәлдијимиз гәнаәтләрә әсасән демәк олар ки, шаирләримиз өһдәләринә дүшән ичтимаи-сосиал вә милли-мә'нәви проблемләрин поетик вәсфинин өһдәсиндән лазымынча кәлмәјә чалышараг мәгсәдләринә әсасән чатмышлар. Лакин ичтимаи ејбәчәрликләрин тәнгидинә бу илләрдә, демәк олар ки, раст кәлинмир. Јалныз үмуми характерли тәнгиди руһ олан бир-ики тазијанә көстәрмәк мүмкүндүр ки, бунлар да дәрјада дамла тимсалындадыр.

Бу илләрдә ушаг поезијасы да јох дәрәчәсиндәдир. Јалныз Рөвшән Әшрәф «Чочуг ше'рләри» башлығы илә бир-ики ушаг ше'ри чап етдирмишдир.

Беләликлә, Демократик Республика дөврү поезијасы әсасән тәрәннүм поезијасы кими характеризә едилмәлидир. Чүнки, бурада вәтәнин көзәлликләринин вә вәтәнпәрвәрлијин вәсфи, милли өзүнүдәрк вә милли мәнлик шүурунун, ејни заманда, милли истиглалијјәтин тәрәннүмү кифајәт гәдәр олдуғу һалда халгын, ичтимаи һәјатын проблемләри диггәтдән кәнарда галыб. Елә тәсәввүр јараныр ки, куја, милли истиглалијјәт газанылан кими бүтүн ичтимаи дәрдләрә сон гојулараг халг хошбәхтлијә чыхды. Һалбуки, сијаси, синфи вә милли тоггушмалар тәсәррүфаты да бәрбад һала салмыш, ачлыг вә тәсәррүфатсызлыг өлкәни бүрүмүшдү. Дәрин сосиал проблемләрин уғурлу һәлли јолларында гаршыја чыхан манеәләрин исә поезијаја санки дәхли јох иди. Мараглыдыр ки, бүтүн бүтүн бу чатышмазлыглары о дөврүн тәнгиди чох сәрраст ифадә етмишдир. Мирзәбала Мәһәммәдзадә өзүнүн «Јени һәјата доғру»[1] адлы мәгаләсиндә килејләнәрәк о дөврдә ногсанлары тәнгид едән бир орган вә јазычылар ордусунун олмадығыны, белә бир ишин көрүлмәдијини јазырды.

1. «Истиглал» гәз., шубат (феврал) 1920.

Гејд етдијимиз кими, мүәллиф бу ичтимаи вәтәндашлыг нараһатлығында тамамилә һаглы иди. Лакин поезија илә мүгајисәдә о дөврүн нәсриндә бә'зи ичтимаи-милли ејбәчәрликләр тәнгид һәдәфинә чеврилмишди. Бәдии материалын һәчми бахымындан јанашдыгда бу чәһәтдән јенә нәср поезијаны үстәләјирди.

Дөврүн ичтимаи-сијаси, милли-мә'нәви проблемләринин бәдии әксиндә поезија мүәјјән оперативлијә дә малик олса да, бу саһәдә нәсрин спесифик имканларыны инкар етмәк олмаз. Азәрбајчан Демократик Республикасы дөврүндә милли нәсримиз ичтимаи-милли-мә'нәви проблемләрин бәдии әкси үчүн өз имканларыны сәфәрбәрлијә алмаға чалышырды. Дүздүр, о заман дөврүн ичтимаи-сијаси вә милли-мә'нәви проблемләринин бәдии һәллини өзүндә әкс етдирән романлар «мејдана атылмады». Бу, әслиндә, бирдән-бирә бәлкә дә мүмкүн дејилди. Ола билсин ки, бу чүр әсәрләр јаранačагды. Лакин бәдии нәср тәфәккүрү дөврүн һадисәләринин маһијјәтинә нүфуз етмәјә чәһд көстәрир вә һәләлик бә'зи «хырда-пара» бәдии нәср нүмунәләрини «мејдана атырды». Һәмин әсәрләр әсасән кичик һекајәләрдән, өзү дә публисист руһлу һекајәләрдән ибарәт иди ки, буну да дөврүн тәләбиндә ахтармаг лазымдыр; белә ки, һадисәләрин сүр'әтли вә дәјишкән инкишафы заманы бәдии әдәбијјатдан да лаконизлик, һәм дә публисист руһ вә оперативлик тәләб олунурду. Үстәлик, һәмин нәср әсәрләринин мөвзу даирәси дә, поезијаја нисбәтән кенишдир...

Ичтимаи милли мәнлик шүурунун тәнтәнәсинин бәдии әксини дөврүн милли руһунун ифадәси конкрет нүмунәләрдә халг милли руһунун ифадәси конкрет детал үзәриндә чәмләнир. Белә ки, Азәрбајчанда төрәдилән март һадисәләри заманы халгымыза үз верән күлли мигдарда мадди, физики вә мә'нәви иткиләр ичәрисиндә милли истиглалијјәтимизин гәраркаһы олан бинанын — тарихдә «Исмаилијјә» ады илә мәшһур олан вә һазырда Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Рәјасәт Һеј'әти јерләшән бинанын халгымызын бәдхаһлары тәрәфиндән јандырылмасы да вар иди. Бинанын јандырылмасы бир јана, халгымызын чөрәјини јејиб, она гәним кәсиләнләр Исмаилијјәнин ахырына чыхмаг үчүн онун сөкүлмәсинә чалышырдылар.

Азәрбајчанлылара һазырланан бу гәсдин гаршысыны алмаг үчүн Сејид Һүсејн «Һәзин бир хатирә. «Исмаилијјә» адлы бир һекајә јазыр. Дәрин лиризм, ичтимаи вәтәндашлыг дујғусунун күчү вә публисистик руһу илә сечилән бу һекајә «Исмаилијјә»нин кечдији тарихи јолун бәдии сәлнамәсидир. Бинанын сөкүлмәси һагда гәрар верилдијини биләндә јазычынын вәтәндаш гәлби өзүнә јер тапа билмир:

«Кечән кечә һәгир, фәләкзәдә өксүз бир гызын сачлары киби һал-мә'шушда булунан пәришан одамда әкләшиб «Исмаилијјә» бинасына, о Азәрбајчан милләтинин һүррријјәт вә истиглалы уғрунда шәһид дүшмүш гәһрәманлар киби дүшмәнин амансыз гуршунларына көксүнү сипәр едән бинаја нәзәр пәнчәрәји ачараг ону сејр едијор, дүшүнүјор, һәм дә онун дағылмасы һаггында олан ахырынчы гәрары гәзетдә охујараг дүшүнүрдүм».

Мүәллиф «Исмаилијјә»нин јаранма тарихинә хәјали сәјаһәт едәрәк онун халга етдији хидмәтләри һәзин бир дилләә тәсвир едир. Вәтәндаш јазычыја көрә бинанын халг гаршысында етдији бир-бириндән дәјәрли хидмәтләриндән ән гијмәтлиси онун сијаси чәрәјанлар мејданына чевриләрәк милли-мә'нәви тарихимиздә әвәзсиз рол ојнамасыдыр.

«...Халгда доған мухтаријјәт фикрини әбәдијә басмаг үчүн бу фикирә пәрвәриш верән Исмаилијјәнин е'дамына гәрар верилмиш, она дүшмән әли илә од вурулмушду. Бу кәррә Исмаилијјә гәзәбиндән атәш пүскүрүр, дүшмәни јахмаг истәјирди».

Һекајәнин сонлуғу сон дәрәчә һәјәчанлы вә дәрин вәтәндаш нараһатлығы илә долу чағырыш нотлары илә битир:

«Еј бакылы гардаш, еј азәрбајчанлы вәтәндаш, нијә дајаныб бахыјорсан? Гош! Исмаилијјәнин, һәр вахт бөјүк салонунда өз кәләчәкин үчүн күн ағладығын Исмаилијјәнин гаршысына кәл. Ону сәндән ајырырлар. Ону лүзумсуз бир мејит киби дәфн едијорлар. Һәм дә сәнин көзүјүн габағында дәфн едијорлар. Һалбуки, онун мәһзун көзләри сәни көзләјир, сәнин һәсрәтини чәкир».

Мараглыдыр ки, Сејид Һүсејнин «Һәзин бир хатирә. «Исмаилијјә» адлы бу һекајәсиндән сонра «Јашыл гәләм» әдәби дәрнәји «Исмаилијјә» мүсабигәси е'лан едәрәк бу мөвзуда, Азәрбајчан санчағына һәср олунан бир нечә поетик әсәрин дә үзә чыхмасына наил олур. Нәтичәдә, көрүнүр, һәм дә бәдии сөзүн тә'сири илә әсас мәгсәдә наил олараг Исмаилијјәнин, онун тимсалында азәрбајчанлыларын азадлыг вә милли истиглалијјәт дујғуларынын гырылмасынын гаршысы алыныр. Исмаилијјә һал-һазырда өз әзәмәти вә вүгары, мөһтәшәмлији вә үлвилији илә дурдуғу кими, Азәрбајчан халгынын да милли истиглалијјәт, милли мүстәгиллик дујғусу кетдикчә даһа долғун вә әлван кејфијјәтләр кәсб етмәкдәдир...

Сејид Һүсејн «Исмаилијјә» мөвзусуна јенидән гајыдараг 1920-чи илдә «Исмаилијјә» адлы јени бир һекајә дә јазмышдыр. Һәмин јазыда да Исмаилијјә бинасынын хаинчәсинә вә алчаг нијјәтлә јандырылдығы вә бундан доған вәтәндаш гәзәб вә нараһатлығы габарыглығы илә дујулмагдадыр. Ганлы март һадисәләри вә хәјанәтләриндән сонра Исмаилијјәнин пәришан вәзијјәтини јаныглы бир дилләә гәләмә алан С. Һүсејн өз дүшүнчә вә гәнаәтләрини, гәзәб вә һиддәтини ифадә едир.

Бурадан бир даһа ајдын олур ки, Исмаилијјәнин талеји илә әлагәдар нараһатлыг, садәчә олараг бир бинанын учурулуб-учурулмамасындан ирәли кәлмир. Бу нараһатлығын көкү милли вә бәшәри дујғулардан гидаланыр. Она көрә дә гәләбә чалыр.

Бу гәләбә милли өзүнүдәркдән, милли истиглалијјәт, милли азадлыг дујғусундан гүввәт алан вәтәнпәрвәр јазычыларымызын, бәдии сәнәтимизин тәнтәнәси иди.

Милли шүурун, милли мәнлик вә гүрурун, истиглал вә мүстәгиллијә инамын бәдии әксини һекајәнәвис имзалы «Һекајәт» әсәриндә дә ајдын көрмәк олур. «Азәрбајчан» гәзетиндә «Һәфтә фељетону» рубрикасы илә чыхан бу һекајәдә тәсвир олунур ки, Мәшәди Муртуза өз евиндә кефи көк, дамағы чағ чај ичир. О, сијасәтлә марагланыр, лакин гәзетләрә јох, шајиәләрә инаныр. Гапы ачылыр вә Мәшәди Муртузанын ән јахын аркадашларындан Салман оғлу Сүлејман хәбәр кәтирир ки, бу күнләрдә Деникин јүз мин әскәрлә һүчум едәчәк. Һәтта онун ајропланлары (тәјјарәләри) шәһәрә бомба да атыб, лакин партламајыб. Мәшәди Муртуза бу хәбәрдән тәшвишә дүшәрәк достундан нејләмәк һаггында мәсләһәт истәдикдә Салман оғлу Сүлејман гачмағы мәсләһәт көрүр. Март һадисәләриндә гачаркән нечә әзаблара дүчар олдугларыны, физики, игтисади вә мә'нәви сарсынтылара мә'руз галдыгларыны хатырлајыб көз өнүнә кәтирән Мәшәди Муртуза бу тәклифә разы олмајыб, гоһуму Фәрәчлә көрүшүб һәгигәти өјрәнмәји лазым билир. Һәр ики дост Фәрәчин далынча кедәркән күчәдә она раст кәләрәк әсил вәзијјәти сорушдугда о, күлүб әсил һәгигәти бу адамлара баша салыр. Бу заман низами јеришлә күчәдән кечән әскәрләрин далынча кедән бир дәстә көнүллү онларын диггәтини чәлб едир. Маһны охуја-охуја кедән һәмин адамларын кимлијини сорушан Мәшәди Муртузаја Фәрәч баша салыр ки, көнүллүләрди, өз јурдларыны дүшмәндән горумаға кедирләр.

Бир һәфтә сонра Фәрәч ишдән гајыдаркән маһны охуја-охуја күчәләрдән кечиб чәбһәјә јолланан көнүллүләр арасында тәсадүфән Мәшәди Муртузанын да хүсуси инам вә вүгарла аддымладығыны көрүр.

Бу, Мәшәди Муртузанын милли ојанышы вә милли өзүнүдәркдән ирәли кәлән өз ләјагәтини, шәрәф вә һејсијјәтини мүдафиәјә галхмасы просесидир. Һекајәнин идејасы да халгын өз мәнлијини дәрк едәрәк бу шәрәфин мүдафиәсинә, вәтәнин горунмасына чағырышдыр. Мәшәди Муртузаларын әввәлки ваһимә вә фәрариликләринин чәсарәт, вүгар вә вәтәнпәрвәрликлә әвәз олунмасы, халгын руһунун тәнтәнәси, онун милли мәнлик шүурунун инкишафыдыр. Өз ләјагәтини дәриндән дәрк едән халг исә јенилмәз олур.

Тәбии ки, һамынын идеја-сијаси вә милли-мә'нәви инкишафы ејни сәвијјәли олмур. Халгын елә нүмајәндәләри дә олур ки, әтрафында чәрәјан едән һадисәләрдән гәтијјән баш ачмајараг она һеч е'тина да көстәрмир. Бу чүр адамлар өз милли-мә'нәви әталәтләри илә икраһ вә тәнгидә мә'руздурлар. «Өзү» имзалы «Бабидир?...» адлы кичик бир һекајәнин дә мөвзусу будур. Һекајәдә көстәрилир ки, бир дәстә адам Нахчыванын Н. кәндиндән Мәшһәдә зијарәтә јола дүшүрләр. Киши, гадын вә ушаглардан ибарәт бу дәстәнин үзвләринин бә'зиси мадди чәһәтдән имканлы, бә'зиси исә касыбдыр. Мәшһәд јолунда узун әзаб-әзијјәтә дүчар олан һәмин адамлардан јолда хәстәләниб өләни дә олур, ағыр мадди бөһрана дүшәни дә. Еләси олур ки, һәтта меһманхана пулуну да нечә ајдыр јолдашларындан алдығы борчларла верир. Зәвварларла меһманханада көрүшүб онларын ачыначаглы вәзијјәтләриндән рәнчидә олан чаван индики һалда Мәшһәд јолунда чәкилән бу әзаб вә мәһрумијјәтләрдәнсә, көјә совурдуглары пулла бир ширкәт тәшкил едәрәк дүкан ачыб халгын ағыр мадди вәзијјәтинин дирчәлдилмәсинә әмәли көмәк етмәјин даһа сәмәрәли вә саваб иш олдуғуну сөјләдикдә онлар бу мәсләһәти гәбул етмәјәрәк, үстәлик мәсләһәт верәнин бабы олмасы, ағылсызлығы гәнаәти илә өзләринә вә бир-бирләринә тәсәлли верирләр.

Бу чүр ичтимаи-милли әталәт вә даркөзлүк Нәчәфбәј Вәзировун Дәрвиш имзасы илә јаздығы «Налеји-дәрвиш» һекајәсинин дә тәнгид һәдәфидир. Һекајәдә мүәллиф өлкәни сармыш олан ачлыг вә сәфаләт күнләриндә белә өз пул кисәләриндән асылы галан вар-дөвләт саһибләрини ачлыг, соjуг вә евсизликдән әзијјәт чәкән вәтән өвладларына көмәјә чағырыр. Үздә мө'мүн, әсил һәгигәтдә исә ганичән тәбиәтә малик ағаларын ич үзүнү ачан мүәллиф үзүнү онлара тутараг дејир:

«Еј дөрд-беш каса хәмирашы, ја дүшбәрә јејиб беш-алты дәфә «афијәт олсун» ешидиб истираһәт едән ағалар, көрмүсүнүзмү алты-једди јашында чындыр либасда соjугдан титрәјә-титрәјә күчәләр диварында пәнаһланмыш тифилләри?.. Раст кәлибләрми сизә гоча кишиләр далында чындыр јорған баласынын әлиндән тутмуш, јанында ајагјалын өврәтләрин голларында тифилләри?..

«— Еј гардаш! Ачыг, аллаһ хатиринә!» «Пул истәмирик, бир парча чөрәк бу тифилә...» «Олармы бир јер ки, бир-ики саата пәнаһланаг...»

Ешитмисинизми бу наләләри!?.. Ешитмисиниз, јәгинимдир. Көрмүсүнүз, бишәк. Нечә ола биләрди көрмүјәсиниз. О соjугдан, о ачындан тагәти кәсилмиш, «јалвармаға» күчү чатмајан, өтүб-кечәнләрә мәзлум-мәзлум бахан тифилләри... көрмүсүнүз. Амма... инсаф, мүрвәт, вичдан сиздә олмујуб. Мәишәт, дүнја, гарача пул сиздә инсанлыг нишанәси гојмујуб... Аллаһ версин, дејиб кечмисиниз...

Сүбһдән ахшамадәк алыш-веришдә әһалинин нәфсини дарыхдырыб бирә он газанырсыныз... Бары фүгәралара рәһм единиз?.. Шәраитинизи гур'анынызы јад единиз...

Мән гана билмирәм, мүмкүн олан ишдирми күшпәрәни чыртылдадым, гоншум ачындан көпүк гуссун...

Гана билмирәм, нечә раһат јатмаг олар исти отагда, биләсән ки, күчәдә чындыр јорған алтында бәрабәр арвад, ики тифил титрәшә-титрәшә бир-биринә гысылыб нөвбә көзләјирләр...».

Јазычынын наләә вә фәрјад долу бу вәтәндаш јанғысы әһалини чуғлајан ачлыг вә сәфаләтдән ирәли кәлмәклә, јалныз өзүнү дүшүнән милли һејсијјәт вә дүшүнчәдән мәһрум кимсәләрин ади инсанлыг сифәтиндән белә узаг сималарыны гарсыр, дамғалајырды. Вәтәндашлары милли, инсани ајыглыға чағыран мүәллиф вичданларыны пиј басмыш «ағаларын» милли әталәт вә кәсаләтләриндән дәһшәтә кәләрәк фәрјад едир:

«Вај фәләк! Ким дејир инсафым вар? Аһ кифајәтдир, аға дәрвиш!..»

Тәгдирәлајигдир ки, мүәллиф көрдүјү ичтимаи милли-мә'нәви ејбәчәрликләрдән дарылыб фәрјад етмәклә кифајәтләнмир. О, «аһ кифајәтдир!» — дејә охучулары да мөвчуд ејбәчәрликләри арадан галдырмаг үчүн әмәли фәалијјәтә, мүбаризәјә сәсләјир.

Ичтимаи-милли мә'нәви бәлалары тәнгидлә кифајәтләнмәјән нәср бу ејбәчәрликләрин көкүнү дә ахтармаға чәһд едир. Бу чәһәтдән Ә. имзалы «Тәрбијә» һекајәси мараглыдыр.

Һекајәнин гәһрәманы Кәрим аға күбар чәмијјәтдә тәрбијә алараг, мәнсуб олдуғу халгын өвладларына јабанчы руһда бөјүјүр. О, кимназијада охујанда гапалылыгдан бирдән-бирә чыхараг өз јолуну даһа да азыб гумара гуршаныр. Охуја билмәјиб ики ил бир синифдә галыр. Һәр шејини удузан Кәрим аға ичтимаи-милли ојанышдан хәбәрсиздир. Һәтта ингилаба нифрәт едир. Лакин иш елә кәтирир ки, ингилаб Кәрим ағаја вар-дөвләт бәхш едир; белә ки, сәнаје вә игтисадијјатын милилләшмәси илә әлагәдар милилләшдирилән мүлкләри мүгабилиндә Кәрим ағаја хејли пул чатыр. О, өз мәишәтини јенидән дирчәлтмәклә бәрабәр гумардан да әл чәкә билмир.

Бурада охучуја белә бир идеја тәлгин олунур ки, һәр бир фәрдин милли вәтәндаш фәаллығы онун тәрбијәсиндән асылыдыр. Һекајәнин ады да бу идеја-бәдии мәгсәдә хидмәт едир. Ејни заманда охучу бу чүр ичтимаи-сосиал әдаләтсизлик мүгабилиндә вичданы мүһакимәјә сәсләнилир. Бу чүр типләрин лајиг олмадыглары мәртәбәјә јүксәлмәси ичтимаи-сијаси әдаләтсизлик кими дамғаланыр.

«Тәрбијә» һекајәсиндән фәргли олараг Ағабаба Јусифзадәнин романтик сәпкидә јаздығы «Сыныг ганадлар» адлы романынын гәһрәманы Надир зәһмәткеш халгын өвладыдыр. Ушаглыгдан фитри исте'дада малик олдуғу онун һәрәкәтләриндә, ојун тәрзи вә һәмјашлары илә мүнасибәтләриндә вә с. мүшаһидә олунмагдадыр. Анасы Мәрјәм оғлунда олан габилијјәти нәзәрә алыб, чәтинликлә, мәрһумијјәтләрлә дә олса Надири мәктәбә гојур. Надир тез бир заманда мәктәбдә һамынын севимлиси олур. Лакин ағыр мадди еһтијач Надири тәһсилини јарымчыг кәсмәјә вадар едир. Анасы оғлуну да көтүрүб молладан кағыз алараг кәндләрә фитрә јығмаға кедир. Гызмар күнәш алтында пијада јол кедән ана-бала узун әзаб-әзијјәтдән сонра Мәрјәмин вахты илә евиндә палтар јудуғу Исмајыл бәјин кәндинә чатырлар. Мәрјәм молланын кағызыны көстәрәрәк фитрә јығмаға кәлдијини билдириб Исмајыл бәјин бу ишә имкан вә шәраит јаратмасыны хаһиш едир. Исмајыл бәј зијалы вә вәтәнпәрвәр, һуманист бир адамдыр. О, Мәрјәмә лазыми көмәклик көстәрмәклә бәрабәр онлары кәнддә һәм динчәлмәк, һәм дә өз аиләсини дарыхмаға гојмамаг үчүн бир мүддәт сахлајыр.

Бура Надир үчүн дә раһатдыр. О, тезликлә Исмајыл бәјин гызы Мүнәввәрлә досглашыр. Бир нечә тәсадүф Исмајыл бәјә Надирин исте'дад вә габилијјәтиндән хәбәрдар едир. О, Мәрјәмдән оғлуну охумаға вермәсини хаһиш едәрәк бу барәдә һәр бир хәрчи өз үзәринә көтүрдүјүнү билдирир. Мәрјәм вә Надир бу ишдән шад олурлар. Надирлә Мүнәввәрин бир-биринә бағланмаларыны вә гызынын өз досту илә күнүнү шән кечмәсини нәзәрә алараг Исмајыл бәј Надири өз евиндә сахлајыр. Кетдикчә бир-биринә даһа јахындан бағланан вә хејли бөјүјән бу достлар севиширләр. Онларын мүнасибәтләринин чиддиләшдијини көрән Исмајыл бәјин бәјлик иззәт-нәфси ојаныр вә гызыны Надирдән узаглашдырмаг үчүн өз ишини Тифлисә дәјишир. Надирлә анасы Бакыда галыр. бүтүн тә'кидләрә бахмајараг Мүнәввәри атасы өзү илә апарыр.

Бир-бирләриндән чох чәтинликлә ајрылан севкилиләрин изтирабпы күнләри башлајыр. Һәр шејдән әли үзүлүб үмидсизләшән Надир Мүнәввәрин илк мәктубларына чаваб јазмыр ки, јәгин севкилисинин бу вәфадарлығы кечичидир. Лакин өзү дәрсдән сојујуб тезликлә јорған-дөшәјә дүшүр. Бу заман Мүнәввәрдән дәрин һәсрәт вә изтираб долу нөвбәти мәктуб да кәлир. Бу, Надирдә олан үмид гығылчымларыны артыраран ону севкилисинә чаваб мәктубу јазмаға сөвг едир.

Надирин бу һалына онун анасы илә бәрабәр мүәллимләри, мәктәб јолдашлары вә мәктәб һәкими дә гәлбән ачыјыб вәзијјәтдән чыхыш јолу ахтарырлар. Һәким онун дәрдинин ешг, мәһәббәт азары олдуғуну да тә'јин едир. Бурада роман јарымчыг галыр. Онун нә әлјазмасы, нә дә дәрч олундуғу «Ел һәјаты» журналынын давамы (әкәр варса) әлимиздә олмадығы үчүн әсәр һаггында там тәсәввүр әлдә етмәк мүмкүн дејил. Анчаг мөвчуд һиссәдән, һадисәләрин инкишафындан вә әсәрин адындан («Сыныг ганадлар») чыхыш едәрәк севкилиләрин талеләринин уғурсузлугла нәтичәләнмәси гәнаәтинә кәлмәк олар.

Романын мөвчуд һиссәсиндән белә бир идеја да һасил олур ки, зәһмәткеш халг ичәрисиндән чыхан, һәјатын исти-сојуғуну өз үзәриндә чәкән габилијјәтли вәтәндашларын дүзкүн әгли вә мә'нәви инкишафына шәраит јарадыларса, онлар вәтәнин лајигли өвлады олар, вәтән вә халг јолунда һәр чүр фәдакарлыгдан чәкинмәзләр. Әлбәттә, бунун үчүн һәләлик һәгиги зијалы вә вәтәндаш сәрвәтдарларымызын чидди көмәк вә һимајәдарлығына еһтијач вар. Исмајыл бәј мәһз бу чүр зијалы вәтәндашларымызын үмумиләшдирилмиш образыдыр. Лакин бу типли адамларын белә өз бәјлик иззәт-нәфсләриндән асанлыгла аралана билмәмәләри чидди ичтимаи милли-мә'нәви иткиләрә сәбәб олур.

Кәнчлијин, јени нәслин нүмајәндәләринә — Надирлә Мүнәввәрә бу ичтимаи-сосиал вә психоложи фәрг анлајышы јад олдуғу үчүн онлар бүтүн варлыглары илә бир-бирләринә бағланараг вүсал вә сәадәтә чан атырлар. Лакин онларын көврәк, һәлә бәркимәмиш ганадлары мөвчуд сосиал-психоложи манеәләрә гаршы истәнилән сәвијјәдә мүбаризә апармагда ачиздирләр.

Дөврүн нәсриндә сосиал-сијаси вә милли-мә'нәви нагисликләрин ифшасыны өзүндә даһа гүввәтли экс етдирән «Тәзә» имзалы «Ремингитонистгалар»* адлы һекајәдән бәһс етмәмәк олмаз.

Әдәби-ичтимаи фикримиздә халгын ичтимаи-милли мә'нәви инкишаф сәвијјәси, бир гајда олараг, гоншу халгларла мүгајисәли шәкилдә экс етдирилир. Бурада мәгсәд милләтләрин јарыш мејданы олан јер үзүндә халгын ичтимаи-мәдәни тәрәггичә кери галмасына јол вермәмәкдир. «Ремингитонистгалар» һекајәсиндә дә бу ән'әнәни көрүрүк. Әсәр ичтимаи-сијаси чәһәтдән јени мәрһәләјә гәдәм гојан Гафгаза узун ајрылыгдан сонра кәлән бир азәрбајчанлынын Ермәнистан, Күрчүстан вә Азәрбајчанда башына кәлән әһвалатларын тәсвириндән ибарәтдир. Һекајә гәһрәманын дилиндән нәгл олунур ки, бу да һадисәләрин ичтимаи-сијаси вә милли-мә'нәви реаллығына вә идеја-бәдии күчүнә әһәмијјәтли тә'сир көстәрир. Һекајәнин гәһрәманы Гафгаза гајыдышындан алдығы илк тәәссүраты белә нәгл едир:

«Гафгаздан чохдан чыхдығыма көрә һеч заддан хәбәрим јох иди! Өјлә билирдим ки, Гафгаз јенә һәмин Гафгаздыр: јә'ни рус гарадавоју, рус дили вә саирә. Елә ки, тәкрар Гафгаза гајытдым, онда ишләрдән хәбәрдар олдум, мәни һали ејләдиләр ки, Гафгаз Русијадан ајрылыбдыр вә һәр милләт өзү үчүн бир чүмһуријјәт дүзәлдибдир. Бу әһвалат мәним хошума кәлди.»

Беләликлә, гәһрәманын Гафгазда илк ајаг басдығы чүмһуријјәт Ермәнистан олур. Иш елә кәтирир ки, онун идарәјә бир иши дүшүр вә әризә јазыб лазыми јеринә тәгдим едир. Сәһәриси күн мә'лум олур ки, онун әризәсинә белә бир «резалјутсија» гојулуб ки, әризән дөвләт дилиндә дејил, русча олдуғу үчүн она бахылмады. Онун «нә һөкумәт дили?!» — суалына чаваб олараг билдирилир ки, «о һөкумәт дили ки, адына Ермәнистан дејирләр. Ермәнистан һөкумәтинин дә һөкумәт дили, әлбәттә, ермәничә олачагдыр.».

Ермәнистандан Күрчүстана дахил олан гәһрәмана бурада да әризә јазмаг лазым олур вә о фикирләшир ки, «...Ермәнистан башга, Күрчүстан башга. Ермәнистан һөкумәти дашнаглардан әмәлә кәлир вә дашнаглар да, мә'лум олдуғу үзрә, мүтәәссүб милләтпәрәстдирләр. Мадам ки, Хатисову Хатисјан едирләр, о һалда, тәбиидир ки, рус дилини дә атыб өз дилләрини ишләдәчәкдирләр. Һәрчәнд ки, ермәниләрин руслара мәһәббәти багидир. Вә дашнагларла «деникинләр»ин ашиг вә мә'шуглут әлагәсиндә олдуғу мүсбәтдир, лакин бунун дилә дәхли јохдур. Бу, русча билмәјән мүсәлман дөвләтлиләринин руслардан ашна сахладығы кими фәгәрәјә бәнзәр бир ишдир. Амма күрчү һөкумәти сосиалист һөкумәтдир; вә мән дә габагларда өз мүсәлман сосиалистләриндән ешитмишдим ки, сосиалистләр үчүн милләт ајрылығы јохдур. О һалда дил ајрылығы һеч ола билмәз. Чүнки, милләтләри бир-бириндән ајыран ән әввәл дилләрдир.» Бу мүлаһизәләрлә әризәсини русча јазыб лазыми идарәнин рәисинә тәгдим едән гәһрәман Ермәнистандан бетәр бир вәзијјәтлә гаршылашыр; рәис әризәнин русча јазылдығыны көрән кими ону гатлајыб саһибинә гајтарараг, өзүнү дә кабинетдән чыхарыр. Бајырдакылардан бир нәфәр ону баша салыр ки, кәрәк әризәни күрчүчә јазасан. Гәһрәманын «бәс сосиалистләр үчүн милләт ајрылығы вә дил ајрылығы кәрәк олмасын,» — е'тиразына чаваб олараг һекајәдә охујуруг: «Деди (күрчү—А. М.), ону сөјләјән јә'гин ки, сизин сосиалистләрдирләр, башгаларла ишләри јохдур. Вә бир дә күрчү кәндлиси вә фүгәраји-касибәси нә билсин ки, Рухмин кимдир, Чурајев нәчидир. О өз Ремишвилиси, өз Серетелисини танyјыр вә дилини дә баша дүшүр...».

Орадан Азәрбајчана кәлән гәһрәмана, тәрс кими, бурада да әризә јазмаг лазым олур. Әризә јазмаг зәрурәти гаршысында галан гәһрәман чүмһуријјәтләрдә башына кәлән әһвалатлардан белә бир һаглы гәнаәтә кәлир ки, «Һәр чүмһуријјәтин рәсми кағызлары өз дилләриндә олмалыдыр. Она көрә әризәми түрк (Азәрбајчан — А. М.) дилинчә јазыб, лазым олан даирәјә рәван олдум.».

Кетдији идарәләрдә әввәлкиләрдән дә бетәр вә дөзүлмәз бир мүнасибәтлә — е'тинасызлыг вә бүрократизмлә гаршылашан гәһрәман дүшдүјү вәзијјәти белә тәсвир едир:

«Дедиләр ки, нә истәјирсән? Дедим ки, рәиси көрәчәјәм. Дедиләр, нә үчүн? Дедим, әризәм вардыр. Дедиләр, әризәни вер, өзүн кет. Буну дејиб әризәми әлимдән алдылар вә һеч бахмадылар ки, кәрәк нә јазылыб вә нә дилдә јазылыбдыр. Дедим, бәс чаваб үчүн нә вахт кәлим? Дедиләр, бир-ики күндән сонра.».

Ачыначаглы һалдыр ки, бу мүкалимәдә үмумиләшдирилән идарә бүрократизминдән кәлән лагејдлик вә е'тинасызлыг биздә бу күн дә давам етмәкдәдир.

Лакин бунларла иш битмир. Һекајә гәһрәманы, Азәрбајчан вәтәндашыны өз евиндә даһа дәһшәтли вә тәһгирамиз анлар көзләјир. Милли мә'нәви ләјагәтин дүшкүнлүјү дәрәчәсини көрмәк үчүн ашағыдакы парчаја диггәт јетирәк:

«Бир-ики күндән сонра кетдим; дедиләр ки, һәлә әризәнә бахылмајыбдыр. Чүнки, тәрчүмә етмәјибдирләр. Дедим, сиз әризәјә бахмадыныз, әризә түркчә (азәрбајчанча — А. М.) јазылыбдыр, тәрчүмәјә еһтијач јохдур. Дедиләр елә түркчә јазылдығына көрә тәрчүмәјә еһтијач вардыр; сәнин әризән кәрәк тәрчүмә едилә, сонра верилә «ремингитонистга»ја (дәфтәрхана ишчиси, макиначы гадын—А. М.), о да чап едиб сонра рәис чәнабларына пишнәһад едә. Дедим, рәис чәнаблары русдурму? Дедиләр, хејр, мүсәлмандыр. Дедим, өјлә исә, көрүнүр, онун түркчә савады јохдур. Деди, рәһмәтлијин оғлу, нә бошбоғазлыг едирсән? Сән бура көјдән дүшмәмисән, јердән чыхмамысан, гајда беләдир! Инди ки, әризәләр түркчә јазылачагмыш, бәс бу бир дүжүн ремингитонистгалара биз мүфтә пул верәчәјик? Онсуз да онларын дили үстүмүздә бир аршындыр; дејирләр ки, гој Деникин кәлсин, көрүн Азәрбајчанын башына нә ачачајыг! Бәс бу чүр адамлара мүфтә пул вермәк олар?! Сән ағлыны һара верибсән! Вә бу адамлары нә һесаб едијорсан! Гој ремингитонистгаларын чаны чыхсын ишләсинләр ки, алдыглары мәвачиб да һарамлары олмасын!»

Ремингитонистгалар вә ремингитонистга кимиләр гаршысында көстәрилән милли нөкәрчилик, өз дилинә, милли мә'нәвијјатына вәзифә горхусуна, шәхси мәнафенаминә арха чевирән чиновник хисләтли дөвләт мә'мурларынын шовинист әда вә һәдә-горху гаршысындакы һәдсиз итаәткарлығы, көстәриш вә ремингитонистгалары ишләтмә тәрзи охучуда икраһ вә гәзәб һисси доғурур. Ермәни вә күрчү миллилијинин даркөзлүјү, өзүндәнразылыг әдасы нә гәдәр гејри-инсанидирсә, азәрбајчанлыларын өз милли ләјагәт вә шәрәфини унутмаг, һәтта итирмәк дәрәчәсинә кәлән ифрат «бејнәлмиләлчилији» бир о гәдәр дөзүлмәз вә бағышланылмаз милли симасызлыгдыр. «Ремингитонистгалар» һекајәсиндә бүтүн бу бәлаларын — Азәрбајчан идарәләриндә инди дә һөкм сүрән бүрократчылыг вә е'тинасызлыг вәрдишләринин, «јухарылара» јерсиз, дүшүнчәсиз, мангуртчасына итаәткарлығын һөкм сүрмәсинин, бир сөзлә милли--мә'нәви симасызлашмаја доғру «инкишафын» сосиал-мә'нәви вә психоложи сәбәб вә көкләринин бәдии әксини габарыглығы илә көрмәк олур.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Азәрбајчан Демократик Республикасы дөврүндә сосиал-сијаси вә милли-мә'нәви, ичтимаи-әхлаги проблемләрә мүдахилә бахымындан нәср поезијаны хејли габагламыш, онун мөвзу вә проблематика даирәси рәнкарәнк олмушдур. Лакин бу проблемләрин дәрин идеја-бәдии әксинә һеч дә һәмишә тәсадүф олунмур ки, бу да ичтимаи-сијаси проблемләрин вә чәмијјәтдә кедән милли-мә'нәви просесләрин һәлә дөврүн әдәбијјаты тәрәфиндән дәркетмә вә мәнимсәмә просесинин јеничә башланмасы илә әлагәдардыр. Тәсадүфи дејил ки, нисбәтән үздә олуб габарыглығы илә нәзәрә чарпан милли өзүнүдәрк вә милли истиглалијјәт арзусу вә идеалындан ирәли кәлән вәтәнпәрвәрлик һиссинин бәдии әкси дөврүн поезија вә нәсриндә өзүнүн долғун бәдии әксини тапмыш, һәтта поезијада тәрәннүм вә милли өзүнүдәркдән доған милли ләјагәт вә шәрәфин вәсфи дикәр мөвзу вә проблемләри көлкәдә гојмушдур.

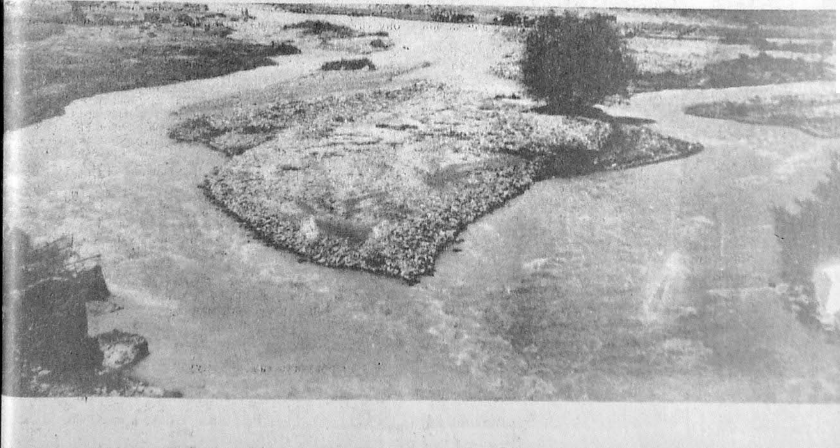

* «Азәрбајчан» гәз., 6 тәмууз (ијул) 1919.